

„Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень

Юрій Мацієвський,
кандидат політичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету „Острозька академія”

Автор статті не погоджується з поширеним трактуванням подій листопада – грудня 2004 року в Україні як революції. Натомість пропонується їх альтернативне пояснення крізь призму транзитології, що дає, на думку автора, можливість більш коректно визначити суть цих подій через категорію переходу.

„Помаранчева революція” в політичному дискурсі

Різке зростання політичної участі громадян України в останній період президентської виборчої кампанії 2004 року, протистояння влади та опозиції за підтримки сотень тисяч людей з епіцентром на майдані Незалежності в Києві, визнання Верховним Судом України другого туру президентських виборів недійсними та призначення повторного голосування, перемога опозиційного кандидата В. Ющенка – всі ці події вже стійко утвердились у свідомості пересічного українця як „помаранчева революція”. Сам термін з’явився в останній тиждень листопада 2004 року в ЗМІ як стисла характеристика тих бурхливих подій, як символ соціальних очікувань та як візуальне сприйняття домінування, в першу чергу на майдані Незалежності, помаранчевої символіки прихильників В. Ющенка. Відчуття революційності додало ще й те, що в нерівній боротьбі за владу перемогу отримав опозиційний кандидат. Відтак, термін набув ще одного значення – як символ перемоги опозиції на президентських виборах 2004 року в Україні.

„Помаранчева революція” в цьому сенсі не була унікальною. Роком раніше в Грузії опозиція пройшла до влади в результаті „революції троянд”. Першою „революцією з прикметником” слід, напевно, вважати „оксамитову революцію” 1989 року в Чехії, коли опозиція на чолі з В. Гавелом змогла ненасильницьким шляхом усунути комуністів від влади та вийти з-під впливу Кремля.

Не дивно, що термін „помаранчева революція” має значне символічне навантаження. Тому так легко увійшов він до нашого слововжитку, і кожен, чуючи чи вимовляючи його, вкладає туди ще й свій зміст. Поширенню цього словосполучення сприяло й те, що мало які слова мають настільки широкий діапазон значень, як слово революція. Телевізійна реклама переповнена повідомленнями про „революційні технології”, починаючи від засобів комунікації до транспорту чи особистої гігієни. Зміни в суспільних поглядах чи способі виробництва також широко використовуються з прикметником революційні.

У цій розвідці я не прагнутиму дати відповідь на запитання, чому сталася „помаранчева революція” – ця тема вже порушувалась в дослідженнях українських та зарубіжних авторів. Мене цікавитиме інше – чи події листопада – грудня 2004 року, що отримали назву „помаранчева революція”, були справді революцією у тому значенні, в якому прийнято використовувати цей термін у соціальних, зокрема, політичних дослідженнях. Якщо ні, то як можна визначити суть цих подій з політологічної точки зору?

Розпочну зі стислого огляду останніх публікацій в українських та закордонних виданнях щодо подій „помаранчевої революції”. Оскільки сам термін „помаранчева революція” з’явився з легкої руки журналістів, то переважна частина публікацій у вітчизняних друкованих та електронних ЗМІ висвітлює події листопада – грудня 2004 року саме як революцію, не вдаючись при цьому до глибшого аналізу. Це не дивно, адже завдання журналіста полягає у приверненні уваги до події та свого ставлення до неї.

Спроби глибшого аналізу „помаранчевої революції” були здійснені кількома авторами. М. Колодзяжний, використовуючи дещо еклектичний перелік складових революції (її передумови, цілі, рушійні сили, революційна ситуація, поштовх до революції, її хід, результати і характер) вважає, що „помаранчеву революцію” можна вважати революцією. За типом, чи характером, в термінології М. Колодзяжного, революція названа буржуазною на тій підставі, що „вона розчищає суспільство від тих пережитків і залишків, які заважають нормально розвиватись ринковій економіці” [1].

С. Грабовський у стислій публікації в „Українській правді” стверджує, що „помаранчева революція” 2004 року, як і „революція на граніті” 1990 року, як акції „Україна без Кучми” та „Повстань, Україно!”, як і ухвалення Конституції України 1996 року, є складовими тривалого процесу. Цей процес і слід було назвати новітньою українською революцією” [2].

Близьку до цієї думку, в сенсі ширшого, історіософського розуміння змін, висловлює Т. Возняк, наголошуючи на потребі „другої хвилі української революції”. Першою хвилею, він вважає, була „оксамитова революція” 1991 року [3].

Соціолог Ю. Саєнко, аналізуючи події, що відбулися у період між двома турами виборів, обережно наголошує, що „...прямо зараз достатньо повно оцінити і пояснити те, що відбулося, принципово неможливо”, проте стверджує, що „справді, відбулася революція у суспільній свідомості – але ще тільки у намірах до змін. До революції у соціальній структурі ще далеко” [4].

Подібну думку висловлює й канадський політолог Т. Кузьо. Він вважає, що „помаранчева революція” є другою і останньою фазою української революції, котра розпочалась наприкінці радянської епохи. „У 1991 році в Україні відбулась національна революція, а у 2004 році країна пережила демократичну революцію. Тому революція 1991 року була незакінченою до 2004 року” [5]. Крім того, Т. Кузьо вважає, що „помаранчева революція” поєднала три революції в одній: національну, демократичну і антикорупційну. Як бачимо, Т. Кузьо використовує поняття „революція” в дуже широкому сенсі, як ознаку змін у важливих галузях життя соціуму.

Історик С. Кульчицький у газеті „День” опублікував дві розлогі статті з аналізом подій, що передували „помаранчевій революції” 2004 року. У першій публікації робиться спроба оцінити передумови листопадових подій 2004 року. За глибиною змін та швидкістю, з якою вони відбулися, автор називає їх революцією [6]. В другій публікації, присвяченій реконструкції планів Л. Кучми залишитися при владі, С. Кульчицький відзначає, що „помаранчева революція” – це тільки епізод, хай навіть найважливіший у двохсотденному марафоні президентських виборів 2004 року. Погляд на революцію повинен формуватися в ході аналізу цих виборів” [7].

На шпальтах того ж „Дня” своїм баченням драматичних подій кінця 2004 року поділився політолог А. Гальчинський. Відштовхуючись від праці П. Сорокіна „Революція і соціологія”, у якій метр соціології виокремлює три фази революції – емоційну, деструктивну та конструктивну, А. Гальчинський наголошує: „Дуже важливо, щоб „ватаги” помаранчевої революції усвідомили специфіку відповідної логіки, щоб період виходу із революційного стану та входження суспільства у конструктивну фазу настав якомога швидше” [8].

Тезу про те, що Україна справді пережила революцію, А. Гальчинський розвинув у нещодавно виданій книзі „Помаранчева революція і нова влада”. Користуючись запозиченим з радянського суспільствознавства поділом революцій на політичні та соціальні, вчений пише, що листопадові події 2004 року в Україні були початком соціальної революції і за своїм змістом є другим, демократичним етапом суспільних перетворень [9]. Перший етап, слід вважати, тривав з 1991 до 2004 року і полягав у демонтажі основних атрибутів адміністративно-командної системи та формування інституційних основ нового політичного устрою держави. Таке твердження викликає запитання: чи коректно говорити про революцію як про етап чи фазу трансформаційних перетворень? Іншими словами, свідками яких процесів ми були в Україні – еволюційних чи революційних?

Альтернативний погляд щодо оцінок сутності подій листопада – грудня 2004 року я знайшов у В. Малиновича. Цей автор вважає, що головною метою опозиції був реванш – прихід до влади, а не системні зміни в суспільстві. Без таких змін, на його думку, про революцію говорити немає сенсу [10].

Вникливий аналіз українських подій у порівнянні з подіями в Сербії, Грузії та Киргизстані зробив харківський дослідник О. Романюк. Автор досить уважно аналізує передумови та динаміку політичних трансформацій у чотирьох країнах, проте дещо поверхово – проблему революції як політичного феномена. На підставі того, що зміна влади в Сербії, Грузії, Україні та Киргизстані відбулась „...без застосування збройного насильства” О. Романюк пропонує виокремити їх в „особливий, посткомуністичний тип революцій” [11].

Така аргументація створює методологічну проблему з межами використання поняття „революція”, адже трактується воно надто широко. Крім того, варто мати на увазі, що зміна влади в Грузії та Киргизстані супроводжувалась хоч і справді не збройним, але ж політичним насиллям. В Грузії було захоплено урядові будівлі, в Киргизстані, крім цього, сталися ще й масові сутички протестантів з загонами міліції. Тому, на мою думку, події в цих країнах не зовсім коректно відносити до ненасильницьких, чи „оксамитових” революцій.

Цей стислий огляд публікацій не вичерпує всього, що було написано про „помаранчеву революцію”. Я намагався лише подати думки представників різних суспільних дисциплін щодо подій листопада – грудня 2004 року. Як бачимо, переважна більшість згаданих авторів тією чи іншою мірою визнає, що події листопада – грудня 2004 року дають підстави вважати їх революцією.

Я погоджуюсь з багатьма тезами наших авторитетних інтелектуалів. Проте, як політолог, не можу погодитися з головною їхньою тезою – що події листопада – грудня 2004 року були революцією. На мою думку, більшість вітчизняних вчених, що намагалися визначити суть подій кінця 2004 року методом співставлення та порівняння їх з „класичними” революціями чи навіть з новітніми „революціями” 1980-х років пішли хибним шляхом. Справа в тім, що немає „ідеального типу” революції, до якого можна було б прирівнювати всі інші. Некоректно також говорити, що революція відбувається під час виборів. З цим, як на мене, пов’язані труднощі більшості авторів, які визначають драматичні події кінця 2004 року в Україні через категорію революції. Для того, щоб заповнити цю лаку, нижче пропоную звернутися до визначень революції з авторитетних наукових видань.

„Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства” [12].

„Політична революція – насильницький спосіб принципової, якісної зміни політичної системи суспільства в результаті приходу до влади нових соціально-політичних сил і докорінної зміни курсу соціально-політичного розвитку країни в їх інтересах” [13].

„Революція є швидкою фундаментальною і насильницькою внутрішньою зміною пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду” [14].

Зрозуміло, що запропоновані тут визначення не охоплюють всіх ознак революції. Проте всі вони вказують на такі характерні риси: насильницький характер; глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства; радикальна зміна політичних інститутів і всієї політичної системи.

Авторитетний американський дослідник проблематики революції Дж. Голдстоун визначає три ключові аспекти революції: розвал держави (!), боротьбу між претендентами на центральну владу

і заснування нових інституцій [15].

Якщо додати до цього, що революції – це переважно тривалі процеси (від кількох місяців до кількох років), тобто макроподії, що активізують всі верстви суспільства, особливо найменш заможних, зокрема – селян, то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 року в Україні революцією надто проблематично.

Деякі читачі можуть заперечувати на підставі того, що наведені визначення не враховують таких ознак революції, як масова політична мобілізація, зміна правлячої еліти чи зміна політичного режиму, що, на їхню думку, мали місце в українській революції. Інші можуть розширювати саме поняття революції – це роблять, наприклад, О. Романюк чи Б. Акерман, який називає революцією „...увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя” [16]. Таке гнучке визначення дає можливість цьому авторові назвати революціями події 1989 року у Східній Європі. Цей тип революцій він називає „ліберальними” на тій підставі, що вони відбулись без насилля і не мали на меті тотальної зміни всіх ділянок життя.

Близькі ідеї висловлювали й деякі інші вітчизняні автори, визначаючи події кінця 1980-х років у країнах Східної Європи, а також події в Україні та Грузії „постмодерними” чи „посткомуністичними революціями”. Ці інтелектуальні вправи є, безумовно, цікавим способом інтерпретації важливих подій, проте маю значні сумніви щодо того, чи сприятимуть вони ліпшому розумінню суті подій, що мали місце в Україні та інших пострадянських республіках 2004 року.

Для того, щоб уважніше вдивитися в сутність революції як аналітичної категорії, пропоную стислий огляд найбільш впливових теорій революції, запропонованих переважно західними дослідниками ХХ століття.

Теоретичні пояснення революції

Як вказує Дж. Голдстоун, феномен революції вивчали у ХХ столітті три генерації дослідників. Умовно їх можна поділити на покоління представників „природної історії революції”, що у 20-х – 30-х роках сформулювати досить вичерпний перелік ознак революції. Аналізуючи ці ознаки, перші дослідники феномена революції змогли досить вдало реконструювати типову послідовність революційних подій [17]. До цих ознак вони відносили такі: зростання ролі „інтелектуалів”, що відмовляються підтримувати існуючий режим; перед революцією уряд намагається здійснити глибокі реформи; падіння режиму починається з гострої політичної кризи, викликані не здатністю уряду впоратися не стільки з діями опозиції, скільки з політичними, військовими, економічними чи іншими внутрішніми проблемами; виникнення конфліктів у середовищі революціонерів після перемоги революції. З’являються радикали, консерватори та помірковані; першими, кому вдається прийти до влади після перемоги революції, це помірковані революціонери; шляхом поміркованих реформ вони намагаються відновити владу, тим часом радикали організовують масову мобілізацію; зміни суспільного устрою та панівної ідеології настають не тоді, коли старий режим падає, а тоді, коли радикали залучаються підтримкою мас і посідають місця „поміркованих”; наведення порядку відбувається силовими методами. Це, як правило, початок революційного „терору”; боротьба між „радикалами” та „поміркованими”, а також між захисниками революції та зовнішніми ворогами сприяє приходові до влади військових (Дж. Вашингтон, О. Кромвель, Наполеон, К. Ататюрк, Мао Цзедун, Й. Броз Тіто); радикальна фаза революції змінюється з новим приходом до влади прагматичних „поміркованих”, що сприяють встановленню порядку в нових умовах (увага концентрується на економічних, а не політичних проблемах).

Наступними двома генераціями можна вважати представників загальних теорій політичного насилля, що написали свої праці у 1960-х – 1970-х роках, та представників новітніх „плюралістичних” інтерпретацій революції, чії роботи з’явилися наприкінці 1990-х та у 1980-х роках [18].

Найпомітнішою у 1960-х – 1970-х роках була психологічна теорія насильницьких форм соціальної

активності, запропонована американським дослідником Дж. Девісом [19]. Для пояснення насильницьких дій вчений використовував два поняття – революція і бунт, хоча стислого визначення цих понять не запропонував. Єдиною різницею між революцією і бунтом, на його думку, є те, що революція „охоплює більший сегмент населення, ніж бунт” (rebellion).

Аналізуючи кілька класичних революцій, прихід до влади фашистів в Німеччині у 1933 року, а також негритянські та студентські бунти 1960-х років у США, Дж. Девіс запропонував цікаву гіпотезу. За Дж. Девісом, революція найімовірніша тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Якщо незадоволення (фрустрація) викликається діями уряду, то воно може проявитися в насильницьких діях у формі бунту. Якщо незадоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Розрив між очікуваним задоволенням і реальними можливостями задовольнити свої потреби має вигляд перевернутої англійської літери J. За характерним вигином цієї літери, гіпотеза Дж. Девіса стала відомою як „крива-J”. Пояснення Дж. Девіса стало емпірично обґрунтованою альтернативою „природним” поясненням революцій. Дж. Девіс наголошував, що ймовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли становище широких мас населення постійно погіршується (що ми могли спостерігати в Україні), а лише тоді, коли тривалий час їх становище поліпшувалось та раптом зазнало різкого погіршення. Це спостереження свідчить, що вимоги населення зменшуються в міру погіршення ситуації.

Гіпотеза Дж. Девіса добре пояснює те, що в Україні протягом всього періоду незалежності не було значних акцій протесту, але вона не дає можливості пояснити масову, ненасильницьку мобілізацію значної частини населення наприкінці 2004 року.

Інше пояснення політичного насилля запропонували соціологи. Н. Смелзер, зокрема, твердив, що замість вивчення масового незадоволення вчені повинні досліджувати соціальні інститути. Він наголошував, що коли різні підсистеми суспільства змінюються з однаковою швидкістю, то управління лишається стабільним. Проте коли одна з підсистем починає змінюватися незалежно, утворюється дисбаланс, що підштовхує населення до зміни системи цінностей. Коли ж дисбаланс між змінами окремих підсистем загострюється, то тоді поширюються радикальні ідеології, що підривають легітимність існуючого ладу. В такі періоди війна, урядова криза чи голод можуть призвести до падіння уряду [20].

Спробу поєднати психологічне та соціологічне пояснення революції здійснив С. Хантінгтон, відштовхуючись від поширеної в 1970-х роках теорії модернізації. Він стверджував, що ключовим аспектом модернізації є вимога збільшення політичної участі. Революції, з точки зору С. Хантінгтона, не спалахують у традиційних суспільствах. Вони не трапляються також і в суспільствах розвинутих, модерних. Революції найчастіше виникають у суспільствах, що пройшли певний соціальний і економічний розвиток, але в яких політичний розвиток і модернізація відстає від процесу соціальних та економічних змін. Політичною суттю революції є швидке зростання політичної свідомості й мобілізація нових груп до політичної участі зі швидкістю, що не дозволяє існуючим інститутам задовольнити їхні вимоги.

С. Хантінгтон називає дві умови революції. Перша: політичні інститути неспроможні забезпечити участь нових соціальних груп у політиці і нових політичних еліт у владі. Друга: бажання соціальних груп, виключених з політики, брати в ній участь з метою здобуття певних матеріальних чи інших переваг. Одна група, що відчуває себе відчуженою від влади, може спричинити переворот, бунт чи повстання, але лише поєднання незадоволених груп може призвести до революції. Можливість революції в країні, що модернізується, залежить від: а) рівня відчуження міського середнього класу – інтелектуалів, професіоналів, буржуазії; б) рівня відчуження селян від політичного життя; в) рівня об'єднання міського середнього класу і селян не лише у боротьбі проти спільного ворога, але й за перемогу націоналізму [21].

Психологічні і системні пояснення революції використовувались для спроби дати відповідь на запитання, чому виникає незадоволення і за яких умов воно може призвести до насильницького повалення режиму. З критикою такого підходу виступив британський соціолог Ч. Тіллі.

Ч. Тіллі відкинув пояснення революції з точки зору модернізації, запропонувавши теорію мобілізації ресурсів. Він звернув увагу на те, що саме незадоволення не може привести до революції, якщо незадоволене населення лишається неорганізованим і не має достатніх ресурсів. Стверджуючи, що незадоволення і конфлікт є невід'ємними явищами політики, Ч. Тіллі наголошував, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію для здійснення своїх намірів. З цієї точки зору, модернізація може породити незадоволення, проте вона не обов'язково веде до революції.

Загальні теорії революції відштовхувались від психологічних пояснень відносної депривації та фрустрації, враховували нерівномірність інституційних змін та мобілізацію ресурсів контрелітами. В працях авторів цього напрямку мало місце не лише вивчення індивідуального незадоволення, але й змін в існуючих інститутах та діяльності опозиційних груп.

Проте, як відзначає Дж. Голдстоун, всі загальні теорії революції мали певні проблеми, пояснюючи, як і де трапляються революції [22].

По-перше, загальні теорії розглядали революцію як спрямований рух опозиції задля здобуття влади в державі. Вони пояснювали їх, вивчаючи виникнення опозиції та її ресурси для колективних дій. Проте, як засвідчила практика, часто революції починались не з діяльності потужної опозиції, а з внутрішнього колапсу органів державного управління, які виявлялись нездатними виконувати свої функції. Загальні теорії не давали відповіді, чому трапляється розпад держави і як він пов'язаний з виникненням революцій.

По-друге, дискутуючи з проблеми модернізації, західні вчені згодом зрозуміли, що модернізація не є загальним процесом. Вона має свої особливості в кожній окремій країні. Чи модернізація веде до революції і який тип революції може трапитися в результаті модернізації, залежить від взаємовідносин між землевласниками та селянами, між міським і сільським населенням і навіть від швидкості зростання населення.

Ці проблеми підштовхнули дослідників до вивчення особливостей політичної, економічної та соціальної структури держав і з'ясування впливу різних чинників на стабільність держав.

Так з'явилась структурна теорія революції, запропонована Т. Скокпол та Е. Трімбергер [23]. Структурна теорія революції виходить з того, що держави мають різну структуру і тому зазнають різних впливів, що можуть призвести до розпаду держави. Ця теорія наголошує на тому, що революції починаються з поєднанням різних чинників, у першу чергу – з конфлікту між державою та елітами, виявом громадянського невдоволення і змагання між державами на міжнародній арені. Т. Скокпол звернула увагу, що держави з відсталою економікою відчувають значний тиск міжнародного середовища, що виявляється у розпаді державних інститутів і революцій. Яскравим прикладом є Росія під час Першої світової війни, Франція XVIII століття, що поступалась економічно потужній Англії, а також Японія, Китай і Туреччина, що боролися із західними державами у XIX та XX століттях.

Держави можуть розпадатися і без поразки у війні. Можливість внутрішнього розпаду залежить від взаємозв'язку держави та панівних політичних еліт. Якщо держава, намагаючись зменшити зовнішній тиск, вдається до обмеження традиційних джерел прибутків еліт чи їх політичної ваги, то конфлікт між державою та впливовими політичними силами стає неминучим. Якщо ж останні мають достатньо ресурсів, щоб паралізувати діяльність держави, то її розпад стає ще ймовірніший. Якщо політичні еліти вирішують не підтримувати державу перед загрозою зростаючого зовнішнього тиску, то вони можуть прийти до влади в результаті „елітарної революції”, як це називає Е. Трімбергер, або, простіше кажучи, державного перевороту. З приходом до влади нова адміністрація може піти на впровадження радикальних заходів, аби

витягти країну із стану кризи. Приклади таких дій дає революція Мейджі 1886 року в Японії, прихід до влади К. Ататюрка 1923 року в Туреччині і державний переворот 1952 року в Єгипті, здійснений А. Насером.

Держави, які прийнято називати нео-патримоніальними, функціонують на основі патронажно-клієнтельських стосунків. У них глава виконавчої влади може тримати бюрократію і військових роз'єднано, взаємно їх послаблювати і заохочувати корупцію, щоб узалежнити їх від своєї волі. Такі держави, як відзначає Т. Скокпол, особливо відчувають зовнішній економічний і військовий вплив. Періоди економічної стабільності дають можливість вибудувати мережу патронажних стосунків, проте часи економічного занепаду можуть позбавити главу виконавчої влади можливості контролювати своє оточення. Якщо в цей період виникає навіть незначний соціальний супротив, внутрішнє роз'єднання, корупція серед військових та держслужбовців може зменшити можливості влади для швидкого наведення порядку. До влади може прийти контреліта, метою якої є усунення попередньої еліти, а не зміни системи управління. Т. Скокпол відносить такі події до особливого типу революцій, прикладами яких називає мексиканську, кубинську та нікарагуанську. Та потрібно відзначити, що в літературі такі події прийнято називати переворотами.

Так чи інакше, параліч держави є лише одним компонентом революції. Повномасштабна революція трапляється лише тоді, коли поєднуються невдоволення еліт з масовими виступами міських робітників та селян.

Події листопада – грудня 2004 року в Україні мали певні ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру виборів до рішення Верховного Суду про визнання їх результатів недійсними та призначення переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація в суспільстві), але це не дає підстав визнати їх революцією. Ці події не були також і путчем, заколотом чи переворотом. Виникає запитання: так що ж це було?

Пропоную поглянути на ці події крізь призму „транзитології”. У цій галузі політичних досліджень основна увага зосереджується на тому, як відбувається процес трансформації політичних режимів. У транзитології виокремлюється кілька типів політичної трансформації: реформа, революція, переворот і перехід. Якщо революція – це насильницька зміна існуючих інститутів, то перехід – це такий тип політичної трансформації, для якого характерна зміна інститутів без порушення правових норм. Реформа і переворот також не задовольняють цих вимог.

На мою думку, в Україні мав місце перехід, який, проте, не був подібним до інших відомих прикладів демократичної зміни режимів. В нашій країні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в період президентської виборчої кампанії. Паралельно зі зміною правлячої еліти відбувається зміна політичного режиму. Політичний режим, що склався в Україні з 1994 по 2004 рік, поєднував ознаки патримоніального авторитарного режиму і панування кланової олігархії. Політичний цикл, що тривав в Україні 13 років, закінчився. На початку 2005 року ми повернулися до вихідної точки 1991 року, що правда на якісно іншому рівні.

В Україні політичний процес не вийшов за межі правового поля, хоча був дуже близько до цього. Вибори закінчились, хоча й екстраординарно, проте легітимно. Політична криза, викликана порушеннями виборчого законодавства і масовими акціями протесту, також була вирішена конституційним шляхом.

З початку 2005 року в Україні відбувається зміна інститутів. До таких змін можна віднести: кампанію боротьби з корупцією, яка набула системного характеру і вважається інститутом, характерним для авторитарного та перехідного суспільств [24]; здійснення політичної реформи, що передбачає зміну у повноваженнях головних гілок влади; підготовка адміністративно-територіальної реформи. Ці реформи, взяті разом, вплинуть на зміну всієї політичної системи.

Отже, президентські вибори 2004 року, що супроводжувалися масовою участю громадян в акціях

політичного протесту, дали початок такому типу політичної трансформації, як „перехід”.

Тут варто зробити певні застереження стосовно того, що від початку 2005 року в Україні демократичні зміни одержали незворотний характер. Оскільки розгляд наслідків президентських виборів 2004 року не входить до завдань цієї публікації, обмежуся лише переліком авторів, що обґрунтовують такі застереження більш детально [25].

Особливості українського варіанту „переходу”

Скинення комуністичних режимів у Східній Європі наприкінці 1980-х років відбулося через наростання масових політичних страйків та акцій протесту внаслідок системної кризи тих режимів. Ознаками кризи були: нездатність урядів ефективно взаємодіяти з опозицією, економічні негаразди та втрата легітимності комуністичних режимів.

Падіння авторитарних режимів у Польщі, Чехо-Словаччині та Угорщині хоч і відбувалося в кожній країні по-своєму, проте без внутрішніх і зовнішніх каталізаторів, таких як зовнішнє втручання, різкий економічний занепад, виборчий процес тощо.

Натомість в Україні, як і в Грузії та Киргизстані, вибори, а, точніше, сфальшовані результати виборів стали каталізатором масових акцій протесту. В пострадянських країнах перехід відбувається не від комуністичних режимів до демократичних, як це було у Східноєвропейських країнах, а від авторитарно-олігархічних режимів до, хочеться сподіватись, демократичних.

У Східноєвропейських країнах правлячі режими використовували різні способи утриматися при владі – від вибіркових репресій проти опозиції (арешт В. Гавела в Чехо-Словаччині, З. Буяка та інших лідерів опозиції в Польщі), до співпраці з опозицією (проведення „круглих столів” у Польщі та переговорів про умови передачі влади в Угорщині).

В Грузії та Україні влада не наважилась використати силу проти демонстрантів, хоча в Киргизстані міліція намагалася їх розігнати, проте безрезультатно.

В транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний та поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався там, де стара еліта повністю втратила легітимність. Режим змінювався або шляхом абдикації (відречення від влади), як це сталося 1989 року в Чехо-Словаччині та НДР та 1993 року в Грузії, або насильницьким шляхом – як 1989 року в Румунії та 2005 року в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів та методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях найтриваліший і найважчий. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні після 1991 року та більшості інших пострадянських країн.

Драматичні події 1989 – 1991 років багато авторів схильні розглядати як революцію, хоча ні за ознаками, ні за темпом розвитку подій революцією вони не були. Внаслідок остаточного розпаду СРСР, викликаного невдалою спробою державного перевороту в серпні 1991 року, були проголошені незалежні держави. Влада в цих державах опинилася в руках колишньої номенклатури, яка під впливом демократичних перетворень зуміла змінити політичний „макіяж”.

Здатність старої партійно-комсомольської номенклатури залишатись при владі, змінюючи імідж, – це приклад пострадянської політичної мімікрії. Саме через збереження позицій старої номенклатури в Україні стало можливим формування складного симбіозу сімейної влади та кланової олігархії в період десятилітнього президентства Л. Кучми.

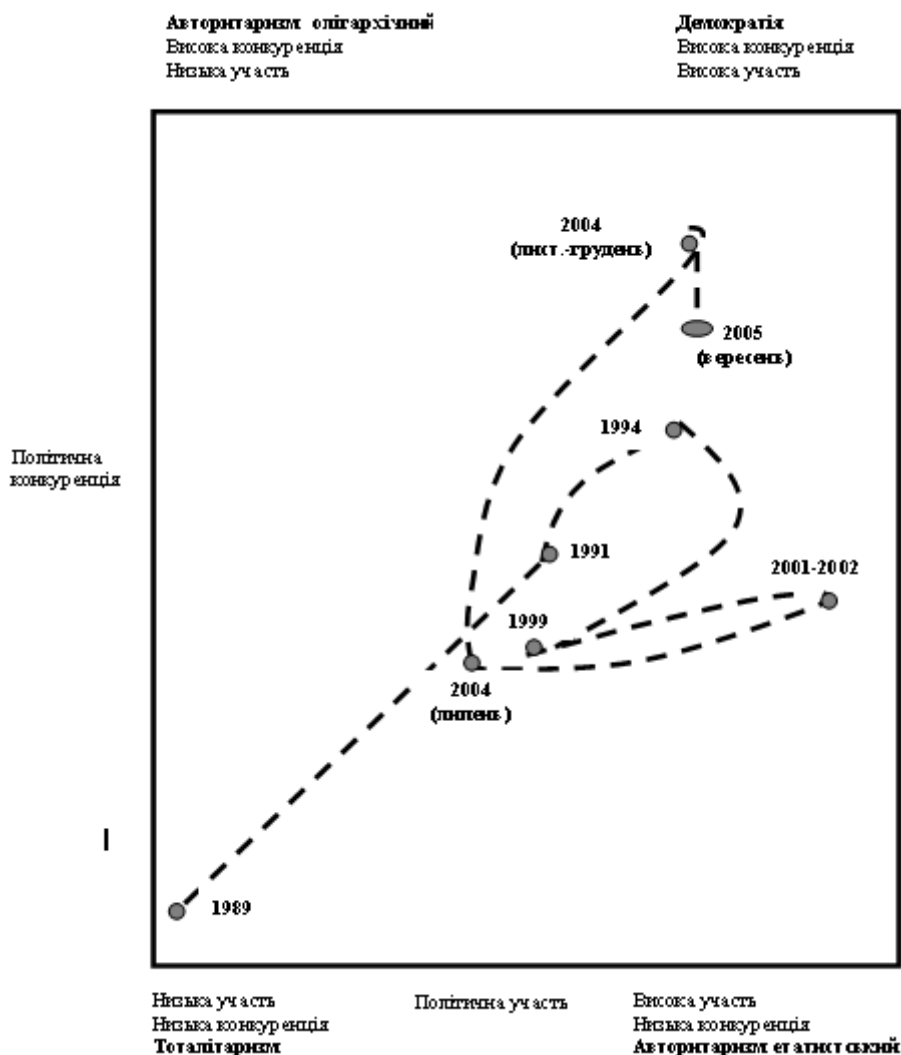
З розпадом СРСР в Україні почав формуватися псевдodemократичний режим. Процеси

демократизації почали згортатися, починаючи з середини 1990-х років.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, не слід розглядати в лінійній площині. На мою думку, тут коректніше було б говорити, принаймні, про два різновекторні процеси. Перший пов'язаний зі змінами політичних інститутів в напрямі демократизації. Другий – з рухом у зворотному напрямі: збереження і розвиток інститутів авторитарного режиму. З цієї точки зору, еволюцію політичного режиму в Україні в 1991 – 2004 роках слід розглядати крізь призму процесів демократизації та олігархізації. Схематично це матиме вигляд зигзагоподібних коливань між умовними полюсами „демократія” та „авторитаризм” (див. **схему**).

Схема 1

Зі схеми видно, що в міру збільшення політичної конкуренції та зростання політичної участі політичний режим в Україні наближався до демократії. Коли ж ці процеси гальмувалися, то й політичний режим повертався до авторитарних зразків і практик.

Отже, в Україні з 1991 до 2004 року ми були свідками особливого варіанту суспільних трансформацій – формування новітнього пострадянського різновиду авторитаризму, що виріс за фасадом слабо виражених демократичних інститутів. Перехід в пострадянських країнах, що почався 1991 року, не був завершений з точки зору традиційної моделі трансформації. Тому модель переходу має бути доповнена досвідом пострадянських країн. Поряд з двома існуючими критеріями – інституційним зламом та правовою неперервністю, що були наявні в Україні, для збільшення експланаційного потенціалу моделі необхідно додати принаймні ще один. Цей критерій пов'язаний зі зміною еліт. В Україні, як і в інших пострадянських державах, за винятком

країн Балтії, зміни еліт не відбулося. Проникнення колишньої радянської номенклатури до владних структур стало фактором, що зумовив формування новітніх пострадянських авторитарних режимів в колишніх радянських республіках.

Тепер повернемося до подій листопада – грудня 2004 року і спробуємо визначити особливості українського варіанту переходу. На мою думку, першою його особливістю є те, що зі зміною влади в Україні розпочався другий, але, краще сказати, новий етап суспільних трансформацій. Його можна визначити як початок демократизації. Перший етап тривав з 1991 по 2004 рік. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Другою особливістю є те, що український варіант переходу не відповідає жодному з двох відомих типів. В Україні стара влада була повністю позбавлена легітимності, проте не наважилась ні на застосування сили після початку масових акцій протесту, ні на відмову від здійснення повноважень.

Перший та особливо другий тур виборів відбулися з масовими фальсифікаціями результатів на користь провладного кандидата. Такі дії влади в політичних дослідженнях називають „вкраденими виборами” [26].

В Україні перемога опозиційного кандидата стала можливою завдяки масовій участі громадян у політичному страйку, підтримці західних держав, міжнародних організацій та незалежній позиції Верховної Ради і Верховного Суду. Вирішальним чинником перемоги опозиції слід вважати пряму участь громадян у ненасильницьких акціях протесту. Без співпраці різних верств суспільства та демонстрації громадянської мужності перемога опозиції була б неможливою, навіть якби всі знали, що результати виборів сфальсифіковано.

Література:

1. **М. Колодяжний.** Чи була революція революцією? // www.pravda.com.ua від 12.01.2005.
2. **С. Грабовський.** Так, революція // www.pravda.com.ua від 24.01.2005.
3. **Т. Возняк.** Між двох революцій // „І” №34, 2004 р.
4. **Ю. Сасенко.** Україна: динаміка змін у суспільній свідомості // Універсум. №10 - 12, 2004.
5. **Т. Kuzio.** From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution // Problems of Post-Communism, vol. 52, no 2, March - April 2005, p. 15.
6. **С. Кульчицький.** Визрівання помаранчевої революції // День. – №54 – 56, 58. – 2005.
7. **С. Кульчицький.** Помаранчева революція: розщеплення „адміністративного ресурсу” // День. – №88. – 20 травня 2005 р.
8. **А. Гальчинський.** Фази революції // День. – №7. –19 січня 2005 р.
9. **А. Гальчинський.** Помаранчева революція і нова влада. – Київ, Либідь, 2005. – С. 6 – 11.
10. **В. Малинкович.** О причинах „Оранжевой революции” в Украине // Оранжевая революция. Украинская версия. М., Европа, 2005.
11. **О. Романюк.** Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. – №4 (13), 2005 – С. 17.
12. Політологічний енциклопедичний словник. – Київ, Генеза. 1997. –С. 293.

13. Политическая Энциклопедия. Т. 2. - М., 2002. – С. 330.
14. **S. Hantington**. Revolution and Political Order // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. ed. By Jack Goldstone. HBS publishers. 1986. p. 39.
15. **Дж. Голдстоун**. Революції теорії // *Енциклопедія політичної думки*. – Київ, Дух і Літера. 2000. – С. 326.
16. **Б. Акерман**. Майбутнє ліберальної революції. // „І” . – №34.
17. Детальніше про це див. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. Edited by Jack A. Goldstone. HBJ Publishers, 1986. pp 2 - 17.
18. Ibid, p. 5.
19. **J. C. Davies**. Toward a Theory of Revolution // *American Sociological Review*, 1962. №27, pp. 5 - 19. Див. також **Davies J. C.** The J-Curve of Rising and Declining Satisfactions as a Cause of Some Grate Revolutions and a Contained Rebellion // H. D. Graaham and T. R. Gurr (eds.), *Violence in America: Historical and Comparative Perspectives*, Vol. I, June 1969, pp. 547 - 575.
20. **N. J. Smelser**. *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press, 1963.
21. **S. Huntington**. Revolution and Political Order // *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*. ed. by J. Goldstone. HBJ Publishers. pp. 39 - 47.
22. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*, p. 6.
23. **Theda Scocpol, Ellen Kay Trimberger**. Revolution: A Structural Analysis // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. pp. 59 - 65.
24. Див. **М. Філл**. Політична корупція, демократизація і реформа // *Політична корупція перехідної доби*. – К., 2004. – С. 51 - 72.
25. Див., напр., The Future is Orange // *The Economist*, 2005, 1 January, pp. 10 - 11.; **М. Мартинович**. Уже не „осанна”, але ще не „розпни” // *Д. Т.* №31, 2005. С-3.; **Robert K. Christensen, Edward R. Rachimbulov, Charles R. Wise**. The Ukrainian Orange Revolution Brought More Than a New President: What Kind of Democracy Will the Institutional Change Bring? // *Communist and Post – Communist Studies*, 38 (2005), pp. 207 - 230.
26. Див. **Thompson Marc R., Philipp Kuntz**. Stolen Election: The Case of the Serbian October // *Journal of Democracy*. Vol. 15. № 4, October 2004. Вони визначають поняття так: „Вибори вважаються вкраденими, коли існуючий режим перешкоджає перемозі опозиції через відверті маніпуляції з підрахунками голосів або через анулювання результатів виборів”. Цитується за **Muzaffar Suleymanov**. The Orange Revolution [http:// www. monitor. ucepeace. org](http://www.monitor.ucepeace.org).